

تحفة حسام و مؤلف حقیقی آن^۱

محسن ذاکر الحسینی (عضو هیئت علمی فرهنگستان زبان و ادب فارسی)

یکی از لغت‌نامه‌های منظوم فارسی - ترکی رساله‌ای است که در عصر اخیر، به‌ویژه در ایران، بیشتر با عنوان تحفة حسام شناخته می‌شود. در جمهوری آذربایجان دیرزمانی از این فرهنگ‌نشانی در دست نبود، و منابع مربوط به زبان‌شناسی در آن منطقه همواره از گم‌بودگی آن یاد کرده، دانشمندانی مانند م. عارف، حمید آرسلی، عبدالازل دمی‌رچی‌زاده، و جهانگیر قهرمان‌اف بر آن افسوس خورده‌اند؛ تا اینکه چند دهه پیش قرآینی ایشان را به سوی نسخه‌ای با عنوان نظم حسام رهنمون گردید که همان تحفة حسام بود، و بدین‌سان دست‌نویسی از فرهنگ گم‌شده مذکور شناسایی، و از یافتن آن، که نخست به گمان ایشان نسخه منحصربه‌فرد بود، با عنوان کشف فرهنگی یاد شد، و تصحیح و چاپ التَّحْفَةُ الحَسَامِيَّةُ ثَمَرَةٌ آن بود (← Eleskerigzli & etc. 1996, p. 115-116).

این فرهنگ و چاپ‌ها و دست‌نویس‌های آن تاکنون در ایران به گونه‌ای درخور شناسایی و شناسانده نشده‌است، و در معرفی مؤلف آن اشتباهی جدی رخ داده‌است؛ از این‌رو، در این گفتار از مباحث مذکور سخن می‌رود.

نام اثر

نام لغت‌نامه‌ای که از آن سخن می‌گوییم، در دست‌نویس‌های کتاب و منابع مربوط به آن به صورت‌های تحفة حسام، تحفة الحسام، تحفة حسامی، تحفة الحسامی، تحفة حسامیّه، التَّحْفَةُ الحَسَامِيَّةُ، لغت حسام، لغت حسامی، نظم حسام، منظومه حسام، و حتی به صورت

۱. اطلاعات تازه‌ای این نوشته از برکت پژوهشی درازدامن در احوال و آثار حسام‌الدین خوبی فراهم آمده‌است. از دوشیزه آزاده اتکال صمیمانه سپاسگزارم که در استفاده از منابع ترکی بی‌هیچ منت و بیش از حد انتظار مرا یاری کرد.

مطلق حسام و نیز حسامی آمده است.^۱ این اثر با نام تحفه حسام شهرت بیشتری دارد، و با این نام و نیز با نام التَّحْفَةُ الحسامیَّة به چاپ رسیده است. جزء دوم عنوان باید از مقوله اضافه نام مؤلف به نام تألیف و غیراصولی باشد، و احتمالاً نام حقیقی کتاب تحفه (مطلق بلااضافه) است، اما چون کتاب‌ها و لغت‌نامه‌های دیگری هم (حتی از نوع لغت‌نامه‌های منظوم فارسی - ترکی) با همین نام تألیف شده است، هریک را با اضافه نام مؤلف از آن دیگرها متمایز کرده‌اند.

معرفی اثر

این تحفه ما رساله منظوم کوتاهی است در ضبط لغات فارسی و برابره‌های ترکی آن‌ها، مشتمل بر مقدمه‌ای کوتاه به نثر، متن واژه‌نامه، و خاتمه‌ای منظوم در پنج بیت (Altun, p. 7). متن واژه‌نامه دارای بیست فقره منظوم است (تعداد ابیات هر فقره متغیر است، عموماً از شش تا نوزده بیت) با قوافی و اوزان مختلف (همراه با ذکر افعیل هر وزن)، جمعاً در حدود سیصد بیت^۲، مشتمل بر ۲۶۱۵ واژه (۱۳۱۱ واژه فارسی و ۱۳۰۴ واژه ترکی، مطابق شمارش مصححان چاپ باکو). پس باید شمار ابیات رساله (متن و خاتمه) ۳۰۵ باشد.

زبان متن منظوم اثر ترکی است، اما عبارات آغاز دست‌نویس‌ها (مندرج در فهرس نسخ خطی) حکایت از آن دارد که زبان مقدمه منشور آن فارسی است. عبارات آغاز مقدمه تحفه چنین است:

بسم الله الرَّحْمَن الرَّحِيم. سپاس و ثنای بی‌قیاس صانعی را که از نقطه نطفه در مشیمه
رجم نقوش نفوس انسانی را پیدا فرمود.
و بیت آغاز منظومه چنین:

خدا تگری توانگر معنسی بای اِشه بُیْرُقِ اِدِجِی کارفرمای

و بیت انجام چنین:

اگر اول حسام شاعر بو حسام بر گزیدی دیدی زهی دُرید سُر دَفْتَرِنِ دُریدی

۱. بعضی نام این کتاب را به صورت تحفه سام آورده‌اند (← سعادت ۱۳۹۵، ص ۴۴۷؛ صالحی ۱۳۸۰ (۱)، ص ۱۴؛ همو ۱۳۸۰ (۲)، ص ۷۱) که محتمل است خطای مطبعی باشد.

۲. در چاپ عکسی کتاب (ضمیمه چاپ دوم در ایران) ۲۹۶ بیت دیده می‌شود، اما بنا بر جمع اعداد شمارشگر ۳۰۲ بیت باید باشد؛ پس احتمالاً یک صفحه (مربوط به فقره یازدهم) از چاپ مذکور ساقط شده است. متصدیان چاپ دوم کتاب شمار ابیات را ۳۵۵ نوشته‌اند (← محمدزاده «صدیق» و زارع شاهمرسی ۱۳۸۹، ص ۱۹) که پیداست به شمارش ابیات نپرداخته‌اند.

متن چاپی رساله مقدمه مؤلف ندارد، و چند بیت آخر فقره بیستم در حکم مؤخره آن است. از بیست فقره کتاب، نوزده فقره قطعاتی است متحدالقافیه منتهی به بیتی مصرع با قافیه مستقل، و فقره نهم سی و دو بیت در قالب مثنوی است.

در این واژه‌نامه فارسی - ترکی معمولاً مدخل لغتی فارسی است که پیش از معادل ترکی قرار گرفته؛ اما به مقتضای وزن، گاه نیز معادل ترکی بر مدخل فارسی مقدم شده است. گاه برای لغات فارسی معادل‌های فارسی دیگر، و گاه برای یک مدخل چند معنی ترکی آمده است، و به جز لغات مفرد بعضی عبارات و جملات هم مدخل شده است (← محمدزاده «صدیق» و زارع شاهمرسی ۱۳۸۹، ص ۲۲).

تحفه ما، دست‌کم تا پیش از تألیف تحفه شاهی، به‌عنوان کتاب درسی برای آموزش کلمات فارسی دخیل در ترکی به کار می‌رفته است (Altuner 2005, p. 143).

ابراهیم‌بن صالح مُغَلَوی (وفات: ۹۲۷ یا ۹۵۷ هجری) متخلص به «شاهی» و معروف به «دده» مشهورترین و تأثیرگذارترین لغت‌نامه منظوم فارسی - ترکی، یعنی تحفه شاهی را در سال ۹۲۱ هجری، به پیروی از تحفه حسام به نظم آورده (← شاهی دده، مقدمه و مؤخره منظوم؛ بغدادی، برگ ۳ رو؛ Çelik 2008, p. 12) و در آغاز و انجام منظومه چند بار از حسام و تحفه‌اش یاد کرده است و تقریباً همه لغت‌نامه‌های منظومی که یک سوی آن‌ها زبان ترکی است، مستقیم یا غیرمستقیم، از این دو فرهنگ تأثیر پذیرفته‌اند. شاهی آرزو داشت فرهنگش نظیر تحفه حسام باشد، اما بر آن خرده هم گرفت. او اوزان تحفه حسام را نامهذب خوانده و حلاوت و رونق تألیف خود را از آن کتاب افزون دانسته است (← بغدادی، برگ ۳ رو).

آیا مؤلف تحفه حسام خوبی است؟

تحفه حسام که آن را نخستین لغت‌نامه منظوم فارسی - ترکی شناخته‌اند، در همه منابع فارسی به حسام‌الدین حسن‌بن عبدالؤمن خوبی، شاعر و مترسل طراز اول قرن هفتم هجری که به «حسام شاعر» شهرت داشته، نسبت داده شده است؛ و بعضی منابع ترکی و عربی و انگلیسی هم، به‌ویژه آن‌ها که بیشتر محل رجوع پژوهشگران ایرانی است، از این نسبت بی‌بنیاد پیروی کرده‌اند.

تحفه‌ای که از آن سخن می‌گوییم، در منابع رایج کتاب‌شناسی معرفی نشده است، و در متن نسخه‌های چاپی آن هم دلالتی بر انتساب آن به حسام خوبی دیده نمی‌شود. به نظر می‌رسد منشأ این التباس کتاب دانشمندان آذربایجان (۱۳۱۴) تألیف محمدعلی تربیت باشد

که نخستین بار آثار حسام خویی را به اختصار معرفی کرد و کتابی به نام تحفه حسام را جزو آثار او برشمرد (← تربیت ۱۳۱۴، ص ۱۱۳)، اما ظاهراً این اشتباه بیشتر از راه کتاب فرهنگ‌نامه‌های عربی به فارسی (تهران، ۱۳۳۷) تألیف علینقی منزوی شیوع پیدا کرد (← منزوی ۱۳۳۷، ص ۱۱۵) و اکنون منبعی نیست که از منظومه مذکور یاد کرده و آن را اثر طبع حسام خویی ندانسته باشد (از جمله، ← رامیان و دیگران ۱۳۴۴، ص ۸۲؛ دولت‌آبادی ۱۳۵۷، ج ۲، ص ۸۵۳؛ آقابزرگ تهرانی ۱۴۰۳ قمری، ج ۹، ص ۲۳۶؛ منزوی ۱۳۵۰، ج ۳، ص ۱۹۶۷؛ دانش‌پژوه ۱۳۶۲ (۲)، ص ۱۶۶؛ سبحانی ۱۳۶۸، ص ۲۹؛ همو ۱۳۷۳، ص ۲۰۲؛ ریاحی ۱۳۶۹، ص ۱۲۱؛ همو ۱۳۷۲، ص ۵۹؛ دیهیم ۱۳۶۹، ج ۴، ص ۷۳؛ عباس‌زاده ۱۳۷۹، ص ۲۵؛ قره‌بلوط ۲۰۰۱، ج ۲، ص ۸۳۰؛ صالحی ۱۳۸۰ (۱)، ص ۱۴؛ همو ۱۳۸۰ (۲)، ص ۷۱؛ ذکاوتی قراگزلو ۱۳۸۰، ص ۴۲؛ صباغی ۱۳۹۰، ص ۴۱۳؛ درایتی ۱۳۸۹، ج ۲، ص ۹۲۵-۹۲۶؛ Eleskergizi & etc. 1996, p. 116) و متأسفانه از آن جمله‌اند فرهنگ‌ها و دانشنامه‌ها و دایرةالمعارف‌هایی مانند لغت‌نامه (دهخدا و همکاران ۱۳۷۷، ذیل «حسام خویی»)، دایرةالمعارف الاسلامیه (← صاحب جواهر ۱۳۳۹، ج ۷، ص ۸۰)، دانشنامه ادب فارسی (ذیل «حسام خویی»)، دانشنامه جهان اسلام (ذیل «حسام‌الدین خویی»)، دانشنامه زبان و ادب فارسی^۱ (ذیل «نصاب الصبیان»)، دایرةالمعارف اسلام به ترکی استانبولی (Yazıcı 1999, p. 312) →، دایرةالمعارف ایرانیکا (Yazıcı 2004, p. 26) →، و وبگاه ویکی‌پدیای ترکی.

دلیل این التباس به چند چیز راجع است:

۱. کلمه حسام یا حسامی در عنوان مشهور این کتاب که اشاره است به نام مؤلف؛
۲. شباهت زیاد نام حسام خویی با نام مؤلف اصلی؛
۳. گم‌بودگی مقدمه مؤلف از هر دو چاپ و از بیشتر دست‌نویس‌های اثر؛
۴. و اینکه حسام خویی لغت‌نامه عربی - فارسی منظومی دارد با عنوان نصیب الفتیان که به لحاظ نوع تألیف با تحفه حسام همانند است، و از همین روی بعضی از دست‌نویس‌های آن دو در یک مجموعه قرار گرفته است (از جمله یگانه نسخه شناخته‌شده ایران، محفوظ در دانشگاه تهران، که علینقی منزوی همان را بررسی و معرفی کرده است). متأسفانه نسخه‌های چاپی و بیشتر نسخه‌های خطی کتاب مقدمه و مؤخره منشور ندارند. هارون آلتون پنج بیت آخر منظومه را در حکم خاتمه آن دانسته (Altun 2015, p. 7)؛ پس

۱. در این منبع، به جز خطای شناسایی مؤلف، نام کتاب به صورت تحفه سام و عصر زندگی حسام خویی قرن هشتم یاد شده است.

ظاهراً باید فاقد مؤخره منثور باشد، اما از اطلاعات مندرج در فهرست‌ها معلوم می‌شود که بعضی نسخه‌ها (از جمله دست‌نویس‌های طوپقاپوسرای و سلیمانیه و مانیسا) دارای مقدمه‌ای است به نثر^۱، و عبارات آغازین آن از فارسی بودن زبان مقدمه مذکور نشان دارد (← اوغلی و دغیم ۲۰۰۹، ص ۸۵۳؛ وبگاه کتابخانه ملی موریتانی؛ وبگاه وزارت فرهنگ و گردشگری جمهوری ترکیه). بعضی منابع معتبر هم به فارسی بودن آن تصریح کرده‌اند (Altun 2015, p. 7). به احتمال زیاد نام و نسبت مؤلف و مهدی‌الیه و منابع اصلی و انگیزه و تاریخ تألیف از مقدمه مؤلف حاصل می‌شود، اما اکنون به آن دسترس ندارم. از این رو، به ذکر دلایل و قراین دیگری می‌پردازم که مرا به رد انتساب تألیف تحفه به حسام‌الدین خویی می‌رساند.

۱. توضیحات فهرست‌نویسانی که نسخه‌های خطی کتاب را گزارش کرده و آن را به حسام خویی نسبت داده‌اند حکایت از آن دارد که ایشان به نظر یکی از دو منزوی (علینقی یا احمد) یا منابع متأثر از آن‌ها اعتماد کرده و هیچ‌یک به متن یا عنوان دست‌نویس استناد نکرده‌اند؛ پس احتمالاً در آن دست‌نویس‌ها به نام مؤلف تصریح نشده‌است.

۲. در هیچ‌یک از آثار مسلم‌الانتساب حسام‌الدین خویی نشانه‌ای از گرایش او به زبان ترکی یا حتی آشنایی او با این زبان نیافتیم. او شیفته زبان فارسی و دوستدار زبان عربی بوده، و بیشتر آثار خود را به فارسی و اندکی از آن‌ها را به عربی تصنیف کرده‌است و هیچ تألیف ترکی از او نمی‌شناسیم.

۳. مؤلف تحفه در آخر منظومه خود آورده‌است:

اگر اول حسام شاعر بو حسام بر گزیدی دیدی زهی دزید سز دفترن دزیدی

(اگر آن حسام شاعر یک بار این حسام را می‌دید، آفرین می‌گفت و برمی‌خواست و آن دفتر خود را فرومی‌بست).

سراینده که حسام نام داشته، در این بیت به تصریح از حسام دیگری مشهور به حسام شاعر یاد کرده، و در مقام تفاخر منظومه خود را بر دفتر او (یعنی منظومه‌ای همانند از حسام شاعر) رجحان نهاده‌است. مقصود از حسام شاعر، بی‌تردید حسام‌الدین حسن خویی است که به شاعری شهرت داشته و با تخصیص صفت شاعر (به صورت اضافه دائمی) از حسام‌های دیگر متمایز می‌شده‌است؛ پس به وضوح معلوم می‌شود که سراینده بیت مذکور و

۱. مراد از دیباچه‌ای که عصمت (برگ ۳ پشت) از آن یاد کرده، به احتمال قوی، همین مقدمه منثور است. صبغی (۱۳۹۰، ص ۴۱۴) در ضمن بررسی انواع نصاب‌ها، تنها نمونه‌ای که برای نصاب بی مقدمه ذکر می‌کند تحفه حسام است.

طبعاً سراینده منظومه و مؤلف تحفه شخص دیگری جز حسام‌الدین خویی است که او نیز حسام نام داشته، و فقط سائقه هم‌نامی دو مؤلف و شباهت نوع تألیف، او را بر آن داشته‌است تا فرهنگ منظوم خود را با فرهنگ منظوم حسام‌الدین خویی (یعنی نصیب‌الفتیان) مقایسه کند؛ اما مصححان متن تحفه (جمیله صادق‌اوا و طیبیه علی‌عسکراوا) با این پیش‌فرض ناستوار که مؤلف تحفه حسام‌الدین خویی است، معنای بیت مذکور را خوب دریافته، تصور کرده‌اند در آن از هر دو حسام منظور حسام خویی است که خود را در مقام فرهنگ‌نویس بر خویشتن در مقام شاعر برتری داده‌است (Eleskerigizi & etc. 1996, p. 121)؛^۱ حال آنکه از مقایسه بیت آخر تحفه حسام (مذکور در سطرهای پیش) با بیت آخر نصیب‌الفتیان حسام‌الدین خویی

حسام شاعر از معنی است ساحر زهی قادرسخن الله اکبر

که سراینده در آن خود را حسام شاعر خوانده‌است، به‌جز دوگانگی مؤلفان این دو فرهنگ، تأثیرپذیری و پیروی مؤلف تحفه از نصیب‌الفتیان نیز استنباط می‌شود (نیز ← Çelik 2008, p. 11).

۴. هیچ دست‌نویسی از تحفه حسام شناخته نشده‌است که در قرن هفتم یا هشتم کتابت شده باشد^۲، و کهن‌ترین نسخه شناسایی شده در این پژوهش به اواسط قرن نهم هجری تعلق دارد.

۵. هنوز هیچ دست‌نویسی از تحفه حسام شناسایی نشده‌است که در متن یا عنوان آن نام حسام‌الدین خویی آمده باشد.

۶. از گزارش فهرست‌های نسخ خطی دانسته می‌شود که در بسیاری از دست‌نویس‌های تحفه (از جمله نسخه‌های موصل، بروسه، ساریوو، مانیسا، طوپقاپوسرای، کتابخانه ملی آلمان، و سه نسخه در کتابخانه ملی ترکیه) به نام مؤلف حقیقی تصریح شده‌است، و او حسام‌بن حسن قونوی است نه حسام‌الدین حسن خویی.

علینقی منزوی، در ضمن معرفی تحفه حسام، بدون اقامه دلیل (ظاهراً به صرف اعتماد به نوشته تربیت، و بدون استناد به نوشته او)، تألیف آن را به حسام‌الدین خویی نسبت می‌دهد. سپس می‌نویسد:

۱. بعضی نیز تصور کرده‌اند که مؤلف خود را از حسان ثابت (۱۴) برتر شمرده‌است (صباغی ۱۳۹۰، ص ۱۴۴).
۲. فهرست‌نگار ارجمند دست‌نویس‌های ترکیه، محمدتقی حسینی، در دیداری اظهار داشت که در استانبول نسخه‌ای از قرن هشتم دیده‌است، اما نشانی آن را به یاد نیاورد. اگر او در شناسایی متن اشتباهی نکرده باشد، این اطلاع قابل بررسی است؛ اما در هر حال، منافی استدلال ما مبنی بر انکار انتساب متن به قرن هفتم نیست.

صاحب فهرست مخطوطات موصل یک لغت فارسی به ترکی منظوم در بیست بند به حسام‌بن حسن قونوی نسبت داده، و من احتمال می‌دهم همین کتاب بوده و او در عبارت دچار اشتباه شده باشد (منزوی ۱۳۳۷، ص ۱۱۵).

حدس منزوی در تعیین هویت کتاب صائب، اما در تعیین هویت مؤلف ناصواب است، و او در انتساب اشتباه به مؤلف فهرست مخطوطات موصل اشتباه کرده است. متأسفانه نیمه درست حدس منزوی باعث آن شد که نیمه نادرست آن نیز شایع شود و کسی در اعتبار آن تردید نکند. سخن منزوی، نخست در نخستین چاپ تحفه و سپس در دایرةالمعارف اسلام (به ترکی استانبولی) و دایرةالمعارف ایرانیکا تکرار شد تا اکنون اینچنین شیوع یافته است.

۷. قدیم‌ترین منابعی که از مؤلف این تحفه یاد کرده‌اند (چندان که من اطلاع دارم) شرح‌هایی است که بر تحفه شاهی نوشته‌اند. یکی از نخستین شروح از آن عبدالقادر بغدادی (وفات: ۱۰۹۳ هجری) مؤلف کتاب مشهور لغت شهنامه است^۱ که در ترجمه و شرح عربی^۲ خود بر تحفه شاهی^۳ از مؤلف صرفاً با نام حسام یاد می‌کند و می‌نویسد: «در زمان سلطان محمد [حکومت: ۸۳۳-۸۵۵ هجری] فاتح بلاد قسطنطنیه بود و آن [یعنی تحفه حسام] را به نام او نظم کرد» (بغدادی، برگ ۳ رو).

اما بغدادی در تعیین هویت مقتدای شاهی راه خطا رفت، و بعد محمدبن ابراهیم «عصمت» در فیض الهای لحل مشکلات الشاهی (شرح ترکی تحفه شاهی) که به سال ۱۱۱۲ هجری (ماده تاریخ: فضل رب) تألیف شده است، در اعتبار سخن او تردید کرد. عصمت عین عبارت عربی بغدادی را، که ترجمه فارسی آن در چند سطر پیش یاد شد، نقل کرده (نام عبدالقادر بغدادی هم، ظاهراً به خط کاتب متن، در حاشیه دست‌نویس ذکر شده است) و توضیح داده است که اگرچه بعضی فضلاً چنین نوشته‌اند، اما اسم سلطان در دیباچه تحفه حسامی نیامده است (عصمت، برگ ۳ پشت).

اشتباه بغدادی دست‌کم نشان می‌دهد که او حسام خویی را مؤلف تحفه نمی‌داند، و عصمت نام صحیح مؤلف را به صورت کامل حسام‌بن حسن القونوی آورده و نظم تحفه را

۱. متأسفانه به دیگر شرح‌های قدیم تحفه شاهی، به‌ویژه شرح احمد سودی بوسنوی (وفات: ۱۰۰۰-۱۰۰۶ هجری) و تحفه الملوک (تألیف: ۱۰۶۳ هجری) عبدالرحمان قدوسی (وفات: ۱۰۸۰ هجری)، که ظاهراً هر دو مقدم بر شرح بغدادی است، دست نیافتم و نمی‌دانم که در آن‌ها از مؤلف تحفه حسام اطلاعی هست یا نه.

۲. گویا بغدادی شرح ترکی هم بر این کتاب نوشته است.

۳. این کتاب بغدادی، که متضمن بسی فواید لغوی فارسی است، ظاهراً تصحیح و چاپ و حتی معرفی نشده است. از دست‌نویس‌های آن عجزاً نسخه‌هایی در کتابخانه‌های مرعشی (دو نسخه: شماره ۱۹۹، مورخ ۱۱۰۲ هجری؛ شماره ۴۰۰۶، بی تا) و دارالکتب المصریه (شماره ۱۷۶ لغة ترکی، مورخ ۱۱۳۳ هجری) و ملک سعود (شماره ۳۷۶۴، قرن دوازدهم هجری) و سن‌پترزبورگ (شماره ۸۷۹۷) سراغ دارم.

حاصل تدارک هدیه‌ای برای دوستان مؤلف دانسته، و بدین‌گونه وجه تسمیه و انگیزه تألیف را معلوم کرده‌است (همان‌جا).

۸. علاوه بر مؤلف کتاب *مخطوطات الموصل* (چلبی موصلی ۱۹۲۷، ص ۱۱۵)، بیشتر منابع معتبر ترکی در ضمن معرفی فرهنگ موضوع این جستار به نام مؤلف حقیقی و سال تألیف و بعضاً به نام مُهدی‌الیه و منطقه حکمرانی او تصریح کرده‌اند (از جمله ← اوز^۱ ۱۳۸۰، ص ۴۰۶؛ Yakar 2007, p. 1016; Kiliç 2006, p. 67; Altuner 2005, p. 143; Kirbiyik 2002, p. 183; Çelik 2008, p. 9, 11, 12; Ölker 2009, p. 875; Gönel 2010, p. 324; Akçay 2011, p. 322, 329; Eminoglu 2011, p. 111; Boz 2013, p. 80; Altun 2015, p. 7; Selçuk-Algül 2015, p. 134; Gözütok <kapadokya> 2016, p. 129؛ وبگاه مطالعات ترکی).

نکته جالب توجه آن است که بیشتر محققان ترک در همان صفحه یا در صفحه دیگری از منابع مذکور، از نصیب الفتیان نیز یاد و آن را به حسام‌الدین خویی منتسب کرده‌اند، و این جای تردید باقی نمی‌گذارد که آن‌ها به دوگانگی مؤلفان تحفه و نصیب آگاهی کامل داشته‌اند.

براساس اطلاعات مندرج در منابع مذکور، شخصی به نام حسام‌الدین [بن حسن (در معدودی از منابع: حسین) قونوی] به شباهت‌ها و تفاوت‌های این نام با نام حسام‌الدین حسن بن عبدالمؤمن خویی توجه کنید [فرهنگ منظوم فارسی - ترکی تحفه حسام (یا تحفه حسامی) را در سال ۸۰۲ هجری^۲ (= ۱۳۹۹-۱۴۰۰ میلادی) تصنیف، و به فرمانروای آدنا سلطان ابوالمظفر اورخان بیگ بن قاره‌مان (تلفظ ترکی قهرمان) اتحاف کرده‌است.

دست‌نویس‌های تحفه

آنچه از دست‌نویس‌های تحفه نشان یافتیم، این‌هاست^۳:

۱. کتابخانه عمومی حسن پاشا (چروم)، شماره ۱/۱۹۰۷، نسخ مورخ ۸۴۸ هجری (وبگاه وزارت فرهنگ گردشگری جمهوری ترکیه)؛

۱. این مؤلف برای معرفی هر متن مستقیماً به اصل دست‌نویس‌ها مراجعه کرده و اطلاعات مربوط به آن را براساس ضبط نسخه‌ها (نه با مراجعه به منابع دیگر) آورده‌است.

۲. در وبگاه نوید آذربایجان به تصور تعلق کتاب به حسام خویی (قرن هفتم) و به تخمینی که مبنای آن معلوم نیست آمده‌است: نگارش کتاب تحفه حسام به احتمال بین سال‌های ۶۴۰ الی ۶۵۰ قمری اتفاق افتاده باشد.

۳. در بیشتر موارد قرآینی یافتیم که نسخه را به متن مورد نظر ما پیوند می‌داد، با این حال، به دلیلی که در فصل «تحفه‌های دیگر» ذکر خواهد شد، بی‌احتمال نیست که معدودی از نسخ یادشده در این فهرست به متن یا متن‌های دیگری مرتبط باشند.

۲. کتابخانه عمومی حسن پاشا (چروم)، شماره ۴۵۹۱/۱، نسخ مورخ ۸۵۲ هجری (وبگاه وزارت فرهنگ گردشگری جمهوری ترکیه)؛
۳. کتابخانه مدرسه حجیات (موصل)، مجموعه شماره ۲۳۴/۲ ادبیات، محتملاً کتابت ۸۸۹ هجری (ثبت شده در انجام رساله بعدی مجموعه) (چلبی موصلی ۱۹۲۷، ص ۱۱۵؛ منزوی ۱۳۳۷، ص ۱۱۵؛ منزوی ۱۳۵۰، ج ۳، ص ۱۹۶۸)؛
۴. کتابخانه بروسه (بروسه)، گنجینه خراجچی اوغلو، مجموعه شماره ۱۳۹۸/۲، نسخ مورخ ۹۹۱ هجری (سبحانی ۱۳۶۸، ص ۲۹-۳۰)؛
۵. کتابخانه طوپقاپوسرای (استانبول)، مجموعه شماره ۶۸۵۵/۸، خط عمر بن علی، مورخ ۱۰۸۵ هجری (وبگاه کتابخانه ملی موریتانی)؛
۶. کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران (تهران)، مجموعه شماره ۸۵۸۵/۶، نستعلیق قرن یازدهم یا دوازدهم هجری (دانش پژوه ۱۳۶۲ (۲)، ص ۱۶۶)؛
۷. کتابخانه ملی ترکیه (آنکارا)، شماره A ۳۹۳۹، تعلیق احمد بن مصلح (۴)، مورخ ۱۱۲۷ هجری (وبگاه وزارت فرهنگ گردشگری جمهوری ترکیه)؛
۸. کتابخانه آرشیو ملی مصر (دارالکتب المصریه) (قاهره)، به نشانی عروض^۱، مورخ ۱۱۳۶ هجری (قره بلوط ۲۰۰۱، ج ۲، ص ۸۳۰)؛
۹. کتابخانه ملی ترکیه (آنکارا)، گنجینه عدنان اتوکن، شماره ۲۵۶۳، تعلیق مورخ ۱۱۵۱ هجری (وبگاه وزارت فرهنگ گردشگری جمهوری ترکیه)؛
۱۰. کتابخانه کلیسای المالیه (گورمه)، مجموعه شماره ۲۷۷۱/۸، مورخ ۱۱۵۲ هجری (قره بلوط، همان جا)؛
۱۱. کتابخانه مرکز جمعة الماجد (دوبی)، شماره ۳۰۰۵۵۷، مورخ ۱۲۰۹ هجری (فهارس مخطوطات اللغة، ش ۳۱۶)؛
۱۲. کتابخانه سلیمانیه (استانبول)، شماره ۸۷۶/۶ (اوغلی و دغیم ۲۰۰۹، ص ۸۵۳)؛
۱۳. کتابخانه سلیمانیه (استانبول)، گنجینه لالا اسماعیل، مجموعه شماره ۶۵۴/۴ (ثابت، ص ۱۴۲)؛
۱۴. کتابخانه شهرداری استانبول (استانبول)، گنجینه معلم جودت، شماره ۵/۱۰۴/۰ (قره بلوط، ج ۲، ص ۸۳۰)؛
۱۵. کتابخانه موزه عزت قویون اوغلی (قونیه)، شماره ۱۱۲۴۶ (قره بلوط، همان جا)؛

۱. ظاهراً همان که با شماره ۱ تعلیم فارسی نیز معرفی شده است.

۱۶. کتابخانه انجمن زبان ترکی (TDK) (آنکارا)، مجموعه شماره A ۴۹۳/۳ (قره‌بلوط، همان‌جا)؛
۱۷. کتابخانه انجمن زبان ترکی (TDK) (آنکارا)، شماره ۵۳۳ (قره‌بلوط، همان‌جا)؛
۱۸. کتابخانه ملی ترکیه (آنکارا)، گنجینه کتابخانه عمومی توقات، شماره ۱۸/۳، خط نسخ (وبگاه وزارت فرهنگ گردشگری جمهوری ترکیه)؛
۱۹. کتابخانه ملی ترکیه (آنکارا)، شماره A ۹۱۰۳/۳، خط تعلیق (وبگاه وزارت فرهنگ گردشگری جمهوری ترکیه)؛
۲۰. کتابخانه ملی ترکیه (آنکارا)، شماره ۱۶۳/۹ (europeana)؛
۲۱. کتابخانه انجمن زبان ترکی (TDK) (آنکارا)، شماره A ۱۸۹، خط نسخ (وبگاه وزارت فرهنگ گردشگری جمهوری ترکیه)؛
۲۲. کتابخانه انجمن زبان ترکی (TDK) (آنکارا)، شماره A ۴۹۹/۳، خط تعلیق (وبگاه وزارت فرهنگ گردشگری جمهوری ترکیه)؛
۲۳. کتابخانه عمومی حسن پاشا (چروم)، شماره ۱۸۵۹/۴، خط تعلیق (وبگاه وزارت فرهنگ گردشگری جمهوری ترکیه)؛
۲۴. کتابخانه عمومی حسن پاشا (چروم)، شماره ۱۸۶۳/۲، خط تعلیق (وبگاه وزارت فرهنگ گردشگری جمهوری ترکیه)؛
۲۵. کتابخانه عمومی حسن پاشا (چروم)، شماره ۱۸۶۷/۲، خط نسخ (وبگاه وزارت فرهنگ گردشگری جمهوری ترکیه)؛
۲۶. کتابخانه عمومی حسن پاشا (چروم)، شماره ۱۸۸۴/۱، خط نستعلیق (وبگاه وزارت فرهنگ گردشگری جمهوری ترکیه)؛
۲۷. کتابخانه عمومی حسن پاشا (چروم)، شماره ۱۹۲۴/۲، خط نسخ (وبگاه وزارت فرهنگ گردشگری جمهوری ترکیه)؛
۲۸. کتابخانه عمومی مانیسا (مانیسا)، شماره ۶۵۹۵/۴، خط نسخ (وبگاه وزارت فرهنگ گردشگری جمهوری ترکیه)؛
۲۹. کتابخانه ملی آلمان (برلین)، گنجینه دست‌نویس‌های ترکی، شماره ۲۳۷۴، خط نسخ (وبگاه وزارت فرهنگ گردشگری جمهوری ترکیه)؛
۳۰. کتابخانه غازی خسرو بیگ (سارایوو)، گنجینه دست‌نویس‌های ترکی، شماره R-۱۲۲۹/۲، خط نسخ (وبگاه وزارت فرهنگ گردشگری جمهوری ترکیه)؛

۳۱. کتابخانه دانشگاه اسلامی (مدینه)، مشخصات یاد نشده است (فهارس مخطوطات اللغه، شماره ۳۱۶)؛

۳۲. نسخه‌ای که چاپ باکو از روی آن گراور شده است، نسخ مضاف‌الدین آلبانلی، مورخ ۱۴۱۵ هجری.^۱

چاپ تحفه

تحفه حسام‌الدین قونوی دو بار به چاپ رسیده است؛

۱. بار نخست با عنوان *التحفة الحسامیة*، با انتساب به حسام‌الدین خویی، تصحیح انتقادی با مقابله سه نسخه خطی^۲ به کوشش جمیله صادق‌اوا و طیبه علی‌عسکراوا^۳ در انستیتوی شرق‌شناسی آکادمی علوم جمهوری آذربایجان، به خط نسخ مضاف‌الدین آلبانلی مورخ ۱۴۱۵ قمری، جزو انتشارات علم، در باکو، به سال ۱۹۹۶.

تجدید چاپ ناقصی از این چاپ در ضمن چاپ آتی‌الذکر (تهران ۱۳۸۹) به صورت عکسی صورت گرفته است که متأسفانه ما را از اطلاعات مقدمه مصححان محروم گذاشته، و وضعیت مقدمه و فهارس و دیگر ملحقات احتمالی و شمار صفحات آن را معلوم نمی‌دارد. سربرگ‌ها و ته‌برگ‌های چاپ اصلی نیز حذف شده است.

۲. بار دیگر با عنوان *تحفة حسام*، ایضاً با انتساب به حسام‌الدین خویی، بدون استفاده از نسخه خطی از روی چاپ سابق‌الذکر (باکو ۱۹۹۶) با حذف نسخه‌بدل‌ها و شکل واژه‌ها، و افزودن پیش‌گفتاری فارسی و نمایه‌ها (لغات فارسی، لغات ترکی با املائی نو، املائی کهن لغات ترکی) و چاپ عکسی ناقص (با حذف مقدمه و ملحقات احتمالی) متن

۱. فهرست‌نگار ارجمند، محمدتقی حسینی، هنگامی که پیش‌نویس این فهرست از نسخه‌های تحفه را دید، اظهار داشت که شمار نسخه‌های این متن بیش از این‌هاست. گردآورنده مجموعه آثار حسام‌الدین خویی از هیچ‌یک از نسخه‌های خطی و چاپی تحفه خبر نداشته، و در مقدمه آورده است: «متأسفانه، علی‌رغم کوشش زیاد، نسخه‌ای از این منظوم [یعنی تحفه حسام] را به دست نیاوردیم (عباس‌زاده ۱۳۷۹، ص ۲۵). همچنین، در ضمن دو کتاب‌شناسی نسبتاً مفصل آمده است: تحفه سام [به‌جای تحفه حسام] فرهنگ منظوم ترکی به فارسی بوده و جز چند بیت، بقیه مفقود است (صالحی ۱۳۸۰، ص ۱۴؛ همو ۱۳۸۰، ص ۷۱).

۲. مصححان در آغاز کار فقط از یک نسخه خطی اطلاع داشته و با زحمت بسیار آن را به دست آورده‌اند.
۳. این نام در منابع اصیل، از جمله بر روی جلد *الصّحاح العجمیة* (باکو ۱۹۹۳) به همین صورت علی‌عسکراوا ضبط شده است؛ اما در صفحه عنوان و شناسنامه تحفه حسام (چاپ تهران) به صورت علی‌اکبروا، جای دیگر در شناسنامه همان چاپ به صورت علسگروا، و چند جای دیگر در مقدمه بانیان چاپ مذکور به صورت علی‌اکبروا آمده است. در فهرست‌ها و نشریات و منابع اینترنتی ایران نیز غالباً به صورت‌های نادرست علی‌اصغروا و علسگروا دیده می‌شود.

چاپ باکو، در ۲۰۳ (۲۵+۳۷+۸۶+۵۵) صفحه، به کوشش حسین محمدزاده «صدیق» و پرویز زارع شاهمُرسی، جزو انتشارات تک‌درخت، در تهران، به سال ۱۳۸۹. مراجعه نکردن به نسخه‌های خطی اثر، حذف مقدمه و نسخه‌بدل‌ها و شکل واژه‌های چاپ مبنای، تبدیل زبان ترکی قدیم به ترکی امروزی آذربایجان، تبدیل املاهای کهن واژه‌های ترکی به املاهای امروزی، و بعضاً کم‌دقتی و بدخوانی، عواملی است که به صحت و اعتبار این چاپ آسیب جدی وارد کرده‌است.

تحفه‌های دیگر

کتاب‌های فارسی و عربی و ترکی متعددی «تحفه» نام گرفته‌اند، و بسیاری از آن‌ها فرهنگ‌هایی است عمدتاً منظوم، بعضی فارسی - ترکی و عموماً یک سوی آن‌ها زبان ترکی است. از آن جمله است:

۱. تحفه الهادیه (ظاهراً تألیف پیش از ۸۶۴ هجری، و به قولی تألیف حدود ۱۰۰۰ هجری)، محمدبن حاجی الیاس زیلی؛
۲. تحفه شاهی (تألیف ۹۲۰ یا ۹۲۱ هجری)، ابراهیم‌بن صالح «شاهی» دده؛
۳. تحفه لامعی (تألیف ۹۳۳ هجری)، محمودبن عثمان «لامعی» بروسوی؛
۴. تحفه العشاق (تألیف پیش از ۹۵۸ هجری)، ظاهراً احمد فوزی افندی؛
۵. تحفه السنیه الی حضرتة الحسینیه (تألیف ۹۸۸ هجری)، محمد دشیشی؛
۶. تحفه فدایی (ظاهراً تألیف ۱۰۲۸ هجری)، محمد فدایی؛
۷. تحفه الملوک (تألیف ۱۰۶۳ هجری)، عبدالرحمان‌بن عبدالله قدوسی؛
۸. تحفه شمسی (تألیف نیمه دوم قرن یازدهم هجری)، شمسی (کذا)؛
۹. تحفه کسکین (تألیف ۱۱۶۴ هجری)، مصطفی کسکین؛
۱۰. تحفه الحافظ (ظاهراً تألیف ۱۱۸۴ هجری)، حافظ عبدالله‌بن خلیل؛
۱۱. تحفه الاخوان و هدیه الصبیان (تألیف ۱۱۸۶ هجری)، مصطفی علمی؛
۱۲. تحفه وهبی (تألیف ۱۱۹۷ هجری)، محمدبن رشید مرعشی سنبل‌زاده «وهبی»؛
۱۳. تحفه میر (تألیف قرن دوازدهم هجری)، محمدجمال پیری‌زاده «جمالی»؛
۱۴. تحفه عاصم (تألیف ۱۲۱۳ هجری)، عاصم افندی مترجم؛
۱۵. تحفه زیبا (تألیف ۱۲۳۴ هجری)، حیرت محمد افندی؛

۱. «تحفه» گونه‌ای از تألیفات است و به‌ویژه در زبان ترکی نامی است عام و شاخص برای کتاب‌های لغت و گاه دستور. (→ ELBIRLIK, p. ۷)

۱۶. تحفه نصیحی (تألیف ۱۲۵۳-۱۲۷۷ هجری)، نصح افندی؛
۱۷. تحفه المعنی (تألیف ۱۲۶۸ هجری)، عثمان شیقلوپسی (کذا)؛
۱۸. تحفه الملازمین (تألیف ۱۲۸۱ هجری)، عبدالرحمان لامی سلیمانیه‌ای؛
۱۹. تحفه فوزی (تألیف ۱۳۰۴-۱۳۰۵ هجری)، محمد فوزی افندی؛
۲۰. تحفه رمزی (تألیف ۱۳۴۳ هجری)، احمد رمزی آق‌یورک؛
۲۱. تحفه الاسامی (تألیف ؟)، علی اسامی ترک (← اوز ۱۳۸۰، ص ۴۰۶-۴۱۱؛ برکات ۲۰۰۸، ج ۱، ص ۱۸۲، ۱۸۹-۱۹۰، ۱۹۲-۱۹۳؛ Boz 2013, p. 80-86; Eminoglu 2011, p. 113-115).

شاید شماری تألیف‌های دیگر از جمله تحفه نادم و تحفه نیالی و تحفه رومی و تحفه صبری را نیز بر این فهرست توان افزود، اما آنچه به موضوع این گفتار بیشتر ربط دارد و من حتی در میانه این پژوهش نیز، تا زمانی که به پایان‌نامه ارزشمند نلگا البیرلیک دسترس یافتیم، از آن بی‌اطلاع بودم، وجود چندین «تحفه» دیگر است (که همه پس از تحفه موضوع این جستار تألیف شده) که اصل نام یا جزئی از هویت مؤلفان آن‌ها نیز «حسام» است و ممکن است بعضی مشابهت عنوان نیز داشته باشند. چون بی‌اطلاعی از آن تحفه‌ها ممکن است در آینده دستمایه اشتباهات دیگری شود، ضرورت است از آن‌ها، به‌ویژه از یکی که مهم‌تر است و شباهت اسمی بیشتری دارد، یاد کنم.

۱. تحفه حسامی (ظاهراً بیشتر به همین صورت، و نه تحفه حسام) به نظم ترکی در قواعد دستور زبان فارسی، تألیف حسام‌الدین افندی، معروف به «شاهدی‌زاده» و متخلص به «حسامی»، فرزند شاهدی دده (مؤلف تحفه شاهدی).

حسام‌الدین افندی زبان فارسی را در کودکی، احتمالاً از پدرش، آموخت و تصمیم گرفت آن را به دیگر ترکان بیاموزد؛ ازاین‌رو، به سال ۹۵۷ هجری (= ۱۵۴۹) در دوازده‌سالگی این کتاب را به ترکی نظم داد. پس مؤلف باید در سال ۹۴۵ هجری متولد شده و بیشتر عمرش را در قرن دهم هجری گذرانده باشد (Elbirlik 2006, p. V, 6, 49). ظاهراً به سال ۱۰۲۶ هجری درگذشت، و در ناحیه «اولان» (از نواحی مغلّه^۱) مدفون است (بروسه‌لی ۱۳۳۳ قمری، ج ۱، ص ۱۰۸؛ Akçay 2011, p. 329).

روش و موضوع این تحفه حسامی، در زبان ترکی، دست‌کم تا عصر مؤلف تازگی دارد؛ پس نخستین دستور زبان منظوم به زبان ترکی است، و از تأثیر فارسی بر آن زبان و در آن روزگار حکایت دارد (Elbirlik 2006, p. V)؛ و این برای پژوهش‌های ترکی حائز اهمیت است.

۱. مغلّه: از استان‌های ترکیه، واقع در منطقه اژه که مرکز آن نیز مغلّه نام دارد.

آغاز این تحفه حسامی چنین است: «کلمه منقسم در اوچ قسمه: فعله و حرفه و دخی اسمه...»

و از نسخه‌های خطی آن است:

- نسخه‌ای در دارالکتب المصریه (قاهره)، گنجینه تیموریه، در ضمن مجموعه شماره ۳۴۵ تفسیر، مورخ ۹۹۲ هجری، کتابت سرور (و شاید خط مؤلف) (برکات ۲۰۰۸، ج ۱، ص ۴۱۱):

- نسخه‌ای در کتابخانه سلیمانیه (استانبول)، گنجینه رشید افندی، شماره ۹۷۷/۱ (Imamoğlu 2005, p. 3):

- نسخه‌ای در کتابخانه ملی ترکیه (آنکارا)، شماره ۴۸۸۴ (Imamoğlu 2005, p. 16):

- نسخه‌ای که البیرلیک از آن استفاده کرده، مورخ ۱۱۳۷ هجری، خط عبدالله تیره‌ای:

- نسخه‌ای در کتابخانه مغله (مغله) که مؤلف عثمانلی مؤلفی از آن یاد کرده (بروسه‌لی ۱۳۳۳، ج ۱، ص ۱۰۸؛ Akçay 2011, p. 329)، و اگرچه مطلعی که به دنبال آورده آغاز عقود الجواهر احمد داعی کرمانی است^۱ (منزوی ۱۳۳۷، ص ۱۷۸-۱۸۰) اما توضیحات او درباره مؤلف و موضوع کتاب و ابیاتی که از خاتمه آن نقل کرده نشان می‌دهد که از همین تحفه شاهدی زاده سخن می‌گوید.

تلگا البیرلیک، در مقطع کارشناسی ارشد، پایان‌نامه دانشگاهی خود را با عنوان بررسی متن و سبک تحفه حسامی، به سال ۲۰۰۶ میلادی، در دانشگاه جلال بایار (مانیسا) دفاع کرده (مشخصات به زبان اصلی در ضمن منابع مذکور است)؛ و در آن به جز بررسی ویژگی‌های دستورزبانی تحفه حسامی، تصحیح انتقادی متن و ترجمه آن (به ترکی استانبولی امروزی) را نیز آورده است.

محمد طاهر بروسه‌ای درباره این کتاب اشتباه دیگری هم مرتکب شده، و آن اینکه نوشته است در تحفه شاهدی از این کتاب یاد شده است (بروسه‌لی ۱۳۳۳ قمری، ج ۱، ص ۱۰۸) که محال بودن آن از مقایسه تاریخ تألیف این تحفه حسامی (۹۵۷ هجری) با تألیف تحفه شاهدی (۹۲۰ یا ۹۲۱ هجری) و سال وفات شاهدی (۹۲۷ یا ۹۵۷ هجری) معلوم می‌شود. تحفه حسامی که شاهدی از آن یاد و بدان اقتدا کرده، همان تحفه حسام‌الدین قونوی است نه تحفه حسامی پسرش حسام‌الدین افندی شاهدی‌زاده.

۱. شاید نسخه در ضمن مجموعه قرار داشته و کرمانی به هنگام نقل آغاز رساله به اشتباه آغاز مجموعه را نقل کرده است.

از این تفصیل معلوم می‌شود که نسبت مُغلوئی به شاهدی‌زاده مربوط است که در استان مغله می‌زیسته و نسبت پدرش نیز مُغلوئی بوده‌است، و این نسبت به حسام‌الدین خوبی ارتباط ندارد.

۲. تحفة الامثال از مؤلفی با نام یا تخلص «حسامی»، تألیف ۱۰۸۲ هجری (اوز ۱۳۸۰، ص ۴۰۹؛ Boz 2013, p. 82). دست‌نویسی با عنوان تحفة الامثال در کتابخانه دانشگاه قاهره به شماره ۷۰۳۱ موجود است که منظوم و زبان آن ترکی و فارسی توصیف شده و به حسام‌الدین خوبی نسبت داده شده‌است (← قره‌بلوط ۲۰۰۱، ج ۱، ص ۸۳۰)؛ دست‌نویس دیگری هم با همین عنوان، به خط نستعلیق قرن یازدهم هجری، جزو نسخه‌های ترکی کتابخانه دانشگاه لوس‌آنجلس به شماره B ۷۳۲ موجود است که مثل‌های فارسی با ترجمه ترکی توصیف شده‌است (← دانش‌پژوه ۱۳۶۲ (۱)، ص ۳۹۹)؛ و آن هر دو باید نسخه‌هایی از همین تحفة الامثال حسامی قرن یازدهم باشد. در این صورت کتاب مذکور مجموعه‌ای است منظوم از مثل‌های فارسی با ترجمه آن‌ها به ترکی.

تألیفات دیگری هم با این عنوان وجود دارد، از جمله تحفة الامثال محمدبن عثمان «نایلی» قونوی (وفات: ۱۰۸۶ هجری) و تحفة الامثال یوسف‌بن عبدالله «نابی» رومی (وفات: ۱۱۲۴ هجری) که توجه به نام مؤلف پژوهشگر را از ارتکاب اشتباه بازمی‌دارد.

۳. آثار دیگری از مؤلفانی با نام حسام گیرای، محمدبن حسام افندی، حسام‌الدین، حسام‌الدین افندی (دو مورد)، حسام افندی، و حسام‌زاده مصطفی افندی (برای اطلاع بیشتر ← Elbirlik 2006, p. 7-9) که اندک کم‌دقتی ممکن است پژوهشگران را از جاده صواب منحرف کند.

نتیجه

حاصل کلام آن است که:

۱. حسام‌الدین خوبی کتابی به نام تحفه (در لغت فارسی - ترکی) نداشته‌است و نام آن را می‌باید از فهرست آثار حسام پاک کرد.
۲. مؤلف حقیقی کتابی که با نام تحفة حسام به حسام خوبی نسبت داده شده و دو بار با همین انتساب نادرست به چاپ رسیده‌است، حسام[الدین] بن حسن قونوی نام دارد.
۳. تحفة حسام مورد بحث از تألیفات قرن هفتم هجری نیست، بلکه در ۸۰۲ هجری به نام اورخان بیگ (فرمانروای آدنا) تألیف شده، پس از تألیفات اوایل قرن نهم هجری است.

۴. آثار دیگری هم با نام «تحفه» تألیف شده‌است که مؤلفان بعضی از آن‌ها نیز حسام نام دارند. پژوهشگران باید از تخلیط میان آن کتاب‌ها و میان مؤلفان آن‌ها بر حذر باشند. معروف‌ترین آن آثار تحفه حسامی (دستور زبان منظوم فارسی) است تألیف حسام‌الدین افندی متخلص به «حسامی» و معروف به «شاهدی‌زاده» (فرزند شاهدی دده) در سال ۹۵۷ هجری؛ و دیگر تحفه الامثال (در امثال منظوم فارسی با ترجمه ترکی) تألیف حسامی (از هویت او هنوز اطلاع دیگر در دست نیست) به سال ۱۰۸۲ هجری.
۵. برای پیش‌گیری از بروز اشتباه بهتر است نام هر یک از مؤلفان مذکور همیشه با نسبت قطعی آن‌ها همراه باشد؛ آنکه تألیفی به نام «تحفه» ندارد حسام خوبی یا حسام شاعر (قرن هفتم)، مؤلف تحفه حسام (لغت فارسی - ترکی منظوم، چاپ شده) حسام قونوی (قرن هشتم و نهم)، مؤلف تحفه حسامی (دستور منظوم فارسی) حسام افندی یا حسام شاهدی‌زاده (قرن دهم)، مؤلف تحفه الامثال (امثال منظوم فارسی با ترجمه ترکی) حسامی (مطلق، تا یافتن اطلاعات دیگر و نسبت قطعی او) (قرن یازدهم)، و مؤلفان دیگر کتاب‌های همنام هر یک با نسبتی درخور (پس از شناسایی و معرفی آثار آنان).
- مطابق این الگو، افزون بر مؤلفان مذکور، میان نام و موضوع تألیفات و عصر زندگی آنان نیز تفاوتی هست که مانع بروز خلط و التباس می‌شود.
۶. از میان نسبت‌هایی که برای حسام‌الدین خوبی ذکر کرده‌اند، قونوی به حسام قونوی (قرن ۸ و ۹) مؤلف حقیقی تحفه حسام (لغت فارسی - ترکی منظوم)، حسامی به حسام افندی (قرن ۱۰) مؤلف تحفه حسامی (دستور منظوم فارسی) یا حسامی (قرن ۱۱) مؤلف تحفه الامثال (امثال منظوم فارسی با ترجمه ترکی)، و مغلوی به حسام افندی (قرن ۱۰) مذکور مرتبط است و به حسام‌الدین خوبی (قرن ۷) ربطی ندارد.
۷. دست‌نویس‌های تحفه حسام (لغت فارسی - ترکی منظوم) کم نیست، اما در ایران نایاب است و فقط معدودی از آن‌ها دیباچه منشور دارد.
۸. از تحفه حسام قونوی (قرن هشتم و نهم) چاپ کامل و مطلوبی صورت نگرفته‌است.
۹. تاریخ تألیف تحفه حسام قونوی هرچند قرن هفتم هجری نیست، اما همچنان نخستین فرهنگ منظوم فارسی - ترکی به‌شمار می‌آید که تاکنون شناخته شده‌است (نیز ← Kirbiyik 2002, p. 183; Altuner 2005, p. 143; Kiliç 2008, p. 67; Yakar 2007, p. 1016; Çelik 2008, p. 9; Gönel 2010, p. 324 footnote; Altun 2015, p. 7; Selçuk-Algül 2015, p. 134; Gözütok 2016, p.

129) و از این لحاظ به نصاب الصبیان شباهت دارد که نخستین فرهنگ منظوم عربی - فارسی است.

پیش‌تر به ارزش فرهنگ‌های دوزبانه (از جمله فرهنگ‌های فارسی - ترکی) برای انجام پژوهش‌های مربوط به هر دو زبان مبدأ و مقصد اشاره کرده‌ام (← ذاکرالحسینی ۱۳۸۳، ص ۲۸-۲۹). تحفه حسام‌الدین قونوی کهن‌ترین فرهنگ منظوم فارسی - ترکی شناخته‌شده و از مهم‌ترین آن‌هاست؛ از این رو اکنون با توجه به شناسایی نسخه‌های قدیم و معتبر، جای آن است که بار دیگر تصحیح علمی و چاپ و نشر متن کامل آن (شامل مقدمه منشور، متن منظومه، و مؤخره احتمالی) به نام مؤلف حقیقی، همراه با فهرس ضروری (فهارس اعلام سه‌گانه، فهرست واژه‌های فارسی، و فهرست واژه‌های ترکی به دو خط عربی و لاتین) مورد توجه قرار گیرد.

منابع

- آقابزرگ تهرانی، محمد محسن (۱۴۰۳ قمری)، الذریعه الی تصانیف الشیعه، جلد ۹ (بخش نخست)، دارالاضواء، بیروت.
- التحفة الحسامیه (۱۹۹۶)، به کوشش جمیله صادق‌اوا - طیبه علی‌عسکراوا، علم، باکو.
- اوز، یوسف (۱۳۸۰)، «فرهنگ‌های فارسی - ترکی»، مجله ایران‌شناسی، شماره ۵۰.
- اوغلی، محمود سید - محمود سید دغیم (۲۰۰۹)، فهرس المخطوطات العربیه و ترکیه و العثمانیه فی مکتبه السلیمانیه، مؤسسه سقیفه الصفا العلمیه، لبوان.
- برکات، هبه نایل (۲۰۰۸)، روائع المخطوطات الفارسیة المصورة بدارالکتب المصریه، جلد ۱، دارالکتب المصریه، قاهره.
- بروسه‌لی، محمد طاهر (۱۳۳۳ قمری)، عثمانلی مؤلفلری، جلد ۱، مطبعة عامره، استانبول.
- بغدادی، عبدالقادر بن عمر، کلمات عربیه علی التحفة الشاهدیه، دست‌نویس کتابخانه ملک سعود، شماره ۳۷۶۴، کتابت قرن دوازدهم هجری.
- تحفه حسام (۱۳۸۹)، به کوشش حسین محمدزاده «صدیق» - پرویز زارع شاهمرسی، تک‌درخت، تهران.
- تربیت، محمد علی (۱۳۱۴)، دانشمندان آذربایجان، مطبعة مجلس، تهران.
- ثابت، سلیم (بی تا)، حمیدیه کتبخانه سنده محفوظ کتب موجوده نک دفتریدر، بی تا، بی جا.
- چلبی موصلی، داود (۱۹۲۷)، کتاب مخطوطات الموصل، مطبعة الفرات، بغداد.
- حسام‌الدین خوبی، حسن بن عبدالمؤمن (۱۳۷۹)، مجموعه آثار حسام‌الدین خوبی، به کوشش صغری عباس‌زاده، میراث مکتوب، تهران.

- دانش‌پژوه، محمدتقی (۱۳۶۲^(۱))، «فهرست نسخه‌های ترکی کتابخانه دانشگاه لس‌آنجلس»، مجله نسخه‌های خطی (نشریه کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران)، جلد ۱۱-۱۲، زیر نظر محمدتقی دانش‌پژوه و اسماعیل حاکمی، دانشگاه تهران، تهران، صفحه‌های ۳۸۸-۴۶۸.
- دانش‌پژوه، محمدتقی (۱۳۶۲^(۲))، فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران، جلد ۱۷، تهران.
- درایتی، مصطفی (۱۳۸۹)، فهرستواره دست‌نوشته‌های ایران، جلد ۲، کتابخانه موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، تهران.
- دولت‌آبادی، عزیز (۱۳۵۷)، سخنوران آذربایجان، جلد ۲، مؤسسه تاریخ و فرهنگ ایران، تبریز.
- دهخدا، علی‌اکبر و همکاران (۱۳۷۳)، لغت‌نامه، جلد ۶، مؤسسه لغت‌نامه دهخدا، تهران.
- دیهیم، محمد (۱۳۶۹)، تذکره شعرای آذربایجان، جلد ۴، بی‌نا، بی‌جا.
- ذاکرا الحسینی، محسن (۱۳۸۳)، حلیمی و فرهنگ‌هایش، ضمیمه شماره ۱۸ نامه فرهنگستان، فرهنگستان زبان و ادب فارسی، تهران.
- ذکاوئی قراگزلو، علیرضا (۱۳۸۰)، «مجموعه آثار حسام‌الدین خویی»، کتاب ماه (ادبیات و فلسفه)، شماره ۱۰-۱۱ (شماره پیاپی ۴۶-۴۷)، صفحه‌های ۴۲-۴۳.
- رامیان و دیگران (۱۳۴۴)، بزرگان و سخن‌سرایان آذربایجان غربی، تهران.
- رشنوزاده، بابک (۱۳۸۳)، «حسام خویی»، دانشنامه ادب فارسی، جلد ۶ (ادب فارسی در آناتولی و بالکان)، زیر نظر حسن انوشه، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، تهران.
- رشنوزاده، بابک (۱۳۸۸)، «حسام‌الدین خویی»، دانشنامه جهان اسلام، جلد ۱۳، زیر نظر غلامعلی حداد عادل، بنیاد دایرةالمعارف اسلامی، تهران.
- ریاحی، محمدمین (۱۳۷۲)، تاریخ خوی، توس، تهران.
- ریاحی، محمدمین (۱۳۶۹)، زبان و ادب فارسی در قلمرو عثمانی، پازنگ، تهران.
- زارع شاهمرسی، پرویز، «حسام‌الدین خویی و کتاب تحفة حسام»، «وبگاه رضا همراز».
- سبحانی، توفیق هاشم‌پور (۱۳۶۸)، فهرست نسخه‌های خطی فارسی کتابخانه بروسه، دانشگاه گیلان، رشت.
- سبحانی، توفیق هاشم‌پور (۱۳۷۳)، فهرست نسخه‌های خطی فارسی کتابخانه‌های ترکیه، مرکز نشر دانشگاهی، تهران.
- سعادت، اسماعیل (۱۳۹۵)، «نصاب الصبیان»، دانشنامه زبان و ادب فارسی، جلد ۶، فرهنگستان زبان و ادب فارسی، تهران، صفحه‌های ۴۴۳-۴۴۸.
- شاهدی دده، ابراهیم‌بن صالح مغلوی، تحفة شاهدی، دست‌نویس کتابخانه مجلس شورای اسلامی، شماره ۳۹۲۹، بی‌تا.
- شاهدی دده، ابراهیم‌بن صالح مغلوی، تحفة شاهدی، دست‌نویس کتابخانه مجلس شورای اسلامی، شماره ۷۸۱۶، بی‌تا.

شاهدی دده، ابراهیم‌بن صالح مغلوی، تحفه شاهدی، دست‌نویس کتابخانه مجلس شورای اسلامی، گنجینه سرود، شماره ۷۲، بی تا.

صاحب جواهر، عبدالعزیز (۱۳۳۹)، دایرةالمعارف الاسلامیه، جلد ۷، بی جا.
صالحی، نصرالله (۱۳۸۰^(۱))، «کتاب‌شناسی توصیفی منابع و مآخذ تاریخ ایران منتشرشده در سال ۱۳۷۹»، مجله کتاب ماه (تاریخ و جغرافیا)، شماره ۴۹، صفحه‌های ۱۲-۴۰.
صالحی، نصرالله (۱۳۸۰^(۲))، «کتاب‌شناسی توصیفی منشآت، مکاتبات و نامه‌ها»، مجله کتاب ماه (تاریخ و جغرافیا)، شماره ۵۱-۵۲، صفحه‌های ۵۵-۱۵۲.
صباغی، علی (۱۳۹۰)، «بررسی روش کار فرهنگ‌های دو سه زبانۀ فارسی - ترکی - عربی»، مجله بهار ادب (فصلنامه تخصصی سبک‌شناسی نظم و نثر فارسی)، سال ۴، شماره ۱ (شماره پیاپی ۱۱)، صفحه‌های ۴۰۳-۴۲۰.

عباس‌زاده، صغری، «مقدمه» بر مجموعه آثار حسام‌الدین خویی ← حسام‌الدین خویی.
عصمت، محمدبن ابراهیم، فیض الهادی لحل مشکلات الشاهدی، دست‌نویس کتابخانه دانشکده دولتی روابط بین‌الملل مسکو (مسکو)، شماره ۶۹۷۸، کتابت ۱۱۵۶ هجری.
فهارس مخطوطات اللغة، مرکز جمعة الماجد للثقافة و التراث، نسخه آزمایشی.
قره‌بلوط، علیرضا و احمد طوران قره‌بلوط (۲۰۰۱)، معجم التاریخ التراث الاسلامی، ج ۲، دارالعقبه، قیصری.

محمدزاده «صدیق»، حسین و پرویز زارع شاهمرسی، «مقدمه» بر تحفه حسام ← تحفه حسام.
منزوی، احمد (۱۳۵۰)، فهرست نسخه‌های خطی فارسی، جلد ۳، مؤسسه فرهنگی منطقه‌ای، تهران.
منزوی، علینقی (۱۳۳۷)، فرهنگ‌نامه‌های عربی به فارسی، دانشگاه تهران، تهران.
>وبگاه کتابخانه ملی موریتانی.<

>وبگاه وزارت فرهنگ گردشگری جمهوری ترکیه.<

Akçay, Yusuf (2011), "Doğuda ve Batıda Sözlükçülüğün Gelişimi ve Osmanlı Dönemi Sözlük Metinlerine Genel Bir Bakış", *Araştırmaları Dergisi*, year 2, No. 4, p. 281-333.

Altun, Harun (2015), *İlk Farsça-Türkçe Sözlüklerden Sihâhu'l-Acem: Karşılaştırmalı İnceleme ve Kelime Dizini*, supervisor: Fikrat TURAN, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Istanbul.

Altuner, Nuran (2005), "Şâhin-Zâde el-Mar'aşî ("Şeyh 'Alî Dilkesîr" in *Tuhfetü'l-Vüzerâ*) Adli Eserinin Tanıtımı", *KahramanMar'aş Sempozyumu*, vol. 1, Istanbul, p. 143-153.

<azb. wikipedia. org> [وبگاه ویکی‌پدیای ترکی].

Boz, Erdoğan (2013), "Edilgen ve Etken Sözlükler Bağlamında Türk Dilinin Gelişim Bir Bakış", *Geçmişten Geleceğe Türkçe*, No. 17-19, p. 79-90.

<byvm. kapadokya. edu. tr> [kapadikya].

- Çelik, Erol (2008), *Mezîd-Zâde Ayıntabî Nazmü'l-Ferâid Metin Sözlük İndeks Tıpkibasım*, supervisor: Ahmet NAHMEDOV, Adnan Menderes Üniversitesi, Aydın.
- Elbirlik, Tolga (2006), *Tuhfe-i Hüsamî Çeviriyazı ve Dil Öğelerinin İncelenmesi*, supervisor: Ferhat KARABULUT, Celal Bayar Üniversitesi, Manisa.
- Eleskerqizi, Tayyibe & etc. (1996), "Hüsam'ın Geciken Armağani", *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, No. 5, Erzurum, p. 115-124.
- Eminoğlu, Emin (2011), "Sözlükçülük Geleneği İçinde Temel Türkçe Sözlük Düzenleme Yöntemleri", *Araştırmaları Dergisi*, year 2, No. 4, p. 93-121.
- <europeana. eu> [europeana].
- Gönel, Hüseyin (2010), "Makbûl-i Ârif and a Different Perspective on Language Learning", *2nd International Symposium on Sustainable Development*, Sarajevo, p. 323-330.
- Gözlük, Mehmet Akif (2016), "Manzum Sözlük Geleneğimizin Kayıp Halkası: *Nazm-i Bedî*", *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, No. 55, p. 127-148.
- İmamoğlu, Ahmet Hilmi, "introduction" to *Tuhfe-i Şahidi* → *Şahidi*.
- Kılıç, Atabey (2006), "Klâsik Türk Edebiyatında Manzum Sözlük Yazma Geleneği ve Türkçe-Arapça Sözlüklerimizden *Süb~a-i TMİbyân*", *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, No. 20, p. 65-77.
- Kırbylık, Mehmet (2002), "*Miftâh-i Lisân* Adlı Manzum Fransızca-Türkçe Sözlük Üzerine", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, No. 11, p. 181-200.
- <mobil. turkishstudies. net> [وبگاه مطالعات ترکی].
- Ölker, Perihan (2009), "Klâsik Edebiyatımızda Manzum Lügat Geleneği Mahmûdiyye", *Turkish Studies*, vol. 4, No. 4, p. 873-888.
- Şahidi, İbrahim Muğlalı (2005), *Tuhfe-i Şahidi*, edited by Ahmet Hilmi İmamoğlu, Muğla Üniversitesi, Muğla.
- Selçuk, Bahir-Mesut Algül (2015), "Çocuklar İçin Yazılan Farsça-Türkçe Manzum Bir Sözlük: *Dürri'nin Güher-Riz'i*", *Litteraturca* (Journal of Turkish Language and Literature) , vol. 1, No. 2, p. 133-164.
- <www. navidazerbaijan. ir> [وبگاه نوید آذربایجان].
- Yakar, Halil İbrahim (2007), "Manzum Sözlüklerimizden *Tuhfe-i Fedâî*", *Turkish Studies*, vol. 2, No. 4 , p. 1015-1025.
- Yazıcı, Tahsin (2004), "Hasan... Kıo'i", *Enciclopaedia Iranica*, vol. XII, The Enciclopaedia Iranica Foundation, New York.
- Yazıcı, Tahsin (1999), "Hûi, Hasan b. Abdülmü'min", *İslâm Ansiklopedisi*, vol. 18, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul.